

ՌՈՒԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու,

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ

Կ. ՊՈԼՍԻ ՂԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՐԱՆԻ՝ ԱՐԵՄՏՅԱՅՈՒԹՅԱՆԸ ՎԻՃԱԿԱԳՐԵԼՈՒ 1914 Թ. ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ¹

1912–1914 թթ. հայկական բարենորոգումների շուրջ միջազգային դիվանագիտական գործընթացների ծիրում, Օսմանյան կայսրության հայ համայնքը ներկայացնող կառույցը՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, սեւեռուն ուշադրություն է դարձրել արեւմտահայության թվաքանակի եւ Արեւմտյան Հայաստանում այլ ազգային-կրոնական խմբերի նկատմամբ հայերի հարաբերակցության վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկություններ հավաքելու եւ դրանց հիման վրա վիճակագրություններ կազմելու աշխատանքների վրա:

Այսպես՝ պատրիարքարանին կից ստեղծված հատուկ մարմինը՝ Ապահովության հանձնաժողովը, 1912 թ. աշնանը պատրաստել եւ հայկական բարեփոխումների նախագծին կից ղեկավարել էր երկու վիճակագրական աղյուսակներ, որոնցից մեկում տրված էր Օսմանյան կայսրության հայերի թիվը 1882 թ. դրությամբ, մյուսում ներկայացված էր 1912-ին Արեւմտյան Հայաստանի վեց նահանգների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր եւ Սեբաստիա) ազգաբնակչության ազգային-կրոնական կազմն ու բաշխումը²:

1913 թ. սկզբներին Պատրիարքարանը ձեռնամուխ է եղել արեւմտահայության նոր հաշվառման անցկացմանը: Այդ նպատակով, փետրվարի

¹* Ստացվել է՝ 16.10.2024, գրախոսվել է՝ 16.11.2024: Էլ. հասցե՝ r.tatoyan@gmail.com:

² Ապահովության հանձնաժողովի պատրաստած վիճակագրությունները լայնորեն շրջանառվել են 1913–1914 թթ. մամուլում եւ հրատարակություններում, մասնավորապես դրանք օգտագործել է Գրիգոր Զոհրապը՝ Մարսել Լեար ծածկանվամբ 1913-ին Ֆրանսերեն հրատարակած «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» հայտնի աշխատանքում (տե՛ս M. LEART, La question Armenienne a la lumiere des Documents, Paris, Challamel, 1913): Նախագծի եւ վիճակագրական աղյուսակի պատրաստման մասին մանրամասն տե՛ս Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ, «Հայկական բարենորոգումները (1912–1914)», «Վէմ». Երկամսեայ հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Փարիզ, Բ. տարի, թիւ 1, 1934, յունուար–փետրուար, էջ 71–73: 1912-ի տվյալներին մեր անդրադարձը տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայության թվաքանակի հարցը 1878–1914 թվականներին, Երեւան, ՀՅԹԻ, 2015, էջ 92–94:

15 (28)-ին Օսմանյան կայսրության բոլոր թեմեր է ուղարկվել մարդահամարի հարցաթերթի ձեւ («վիճակացոյց»)՝ կից շրջաբերական նամակով, որով հանձնարարվում էր մինչեւ նույն թվականի մայիս ամսվա վերջ, այսինքն՝ երեք ամիս ժամկետում, դրանք լրացնել եւ հետ ուղարկել Կ. Պոլիս³:

Եթե Պատրիարքարանի վերոնշյալ եւ այլ աշխատանքները լուսաբանել են տարբեր ուսումնասիրողներ, այդ թվում եւ մենք⁴, ապա 1914-ի ձեռնարկները քիչ են հայտնի: Ներկա հետազոտությունը կոչված է լրացնելու այդ բացը՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու գիվանի պահոցում պահվող, նախկինում չհրատարակված եւ գիտական շրջանառության մեջ չդրված վավերագրերի հիման վրա⁵:

³ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի «1913 թ. վիճակացոյց»ի լրացված հարցաթերթերի մեծ մասը 1919–1920 թթ. ուղարկվել է Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշային՝ Փարիզ, եւ ներկայումս պահվում է ՀԲԸՄ Փարիզի Նուբարյան գրադարանում (տե՛ս, օրինակ, BNU/APC/DOR 3/3, «Բաղէշի վիլայէթի վիճակացոյց» եւ այլն):

⁴ Հայոց պատրիարքարանի «1913 թ. վիճակացոյց»-ի տվյալների հիման վրա Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակի՝ բնակավայր առ բնակավայր պատկերն են տվել ֆրանսահայ ուսումնասիրողներ Ռալմոն Հարություն Գեորգյանը եւ Փոլ Փաբոժյանը (տե՛ս R. H. KÉVORKIAN, P. B. PABOUDJIAN, Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide, Paris, ARHIS, 1992):

Պատրիարքարանի 1912–1913 թթ. վիճակագրություններին իր աշխատանքներում անդրադառնում է նաեւ հայ ուսումնասիրող Գեղամ Բաղալյանը (տե՛ս հատկապես Գ. ԲԱԳԱԼՅԱՆ, «Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության 1912 թ. վիճակագրության տվյալների քննությունը (Վանի սանձակի օրինակով)», Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք 1, Վան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. եւ ազգ. ինստ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 153–157):

Հայկական հարցի համատեքստում արեւմտահայության վիճակագրությունների հավաքման ուղղությամբ Պատրիարքարանի 1912–1913 թթ. գործունեությանը մեր անդրադարձը տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայության թվաքանակի հարցը, էջ 94–100:

⁵ Տեղեկատու գիվանն ստեղծվել էր 1919 թ. օգոստոսին՝ արեւմտահայության պահանջատիրությանն առնչվող հարցերն ավելի արդյունավետ հետապնդելու նպատակով: Դիվանի աշխատանքների կազմակերպումը հանձնարարված էր Պատրիարքարանի Քաղաքական ժողովի ներկայացուցիչ Կարապետ Նուրյանին եւ պոլսահայ մտավորական Արշակ Ալպոյաճյանին (տե՛ս ԶԱԽԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ, Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, տպ. Նոր Աստղ, 1947, էջ 301–302): Տեղեկատու գիվանին հաջողվել էր կենտրոնացնել հսկայածավալ նյութ՝ այդ թվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1878–1880 եւ 1913–1914 թթ. կազմակերպած արեւմտահայության հաշվառում-մարդահամարներին առնչվող վավերագրերը՝ լրացված հարցաթերթեր, տեղեկագրեր, կից նամակներ եւ այլն: Տեղեկատու գիվանի պահոցի հիմնական մասը ներկայումս պահվում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում: 2017 թ. նոյեմբերին մենք հնարավորություն ենք ունեցել աշխատելու Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում պահվող տեղեկատու գիվանի պահոցի նյութերի հետ՝ հատկապես առանձնացնելով արեւմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող փաստաթղթերը (մանրամասն տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արեւմտահայութեան կրած մարդկային եւ նրվական կորուստները վիճակագրելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի փորձերը 1919–1920 թուականներին (ըստ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի ար-

1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8), շուրջ մեկ տարի տեւած բանակցութիւններից հետո, ստորագրվում է հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Փաստաթղթի դրույթներից մեկը վերաբերում էր բարենորոգումներին ենթակա Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում (էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի եւ Տրապիզոնի նահանգներ) մարդահամարի անցկացմանը, որի միջոցով պետք է ճշտվեր տարածքի բնակչության ժողովրդագրական-կրոնական կազմը, այսինքն՝ տարբեր կրոնների, ազգութիւնների եւ լեզուների կրողների հարաբերակցութիւնը եւ ըստ այդմ սահմանվեր նահանգապետերին կից գործող ներկայացուցչական մարմիններում՝ «ընդհանուր ժողովներում» (մեջլիսի-ումումի) տեղերի բաշխումը: Սահմանվում էր, որ մարդահամարը պետք է կատարվեր ընդհանուր վերատեսուչների հսկողությամբ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, ըստ հնարավորութեան՝ ոչ ավել, քան համաձայնագրի ստորագրումից հետո մեկ տարվա ընթացքում⁶:

Բարեփոխումների համաձայնագրի ստորագրումից մոտ 20 օր անց՝ 1914 թ. փետրվարի 17-ին (մարտի 2), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավենարեք պիսկոպոս Տեր-Նղիայանը Արեւմտյան Հայաստանի՝ բարեփոխումների ենթակա թեմերի առաջնորդներին հասցեագրված շրջաբերական է ուղարկում, որտեղ սահմանում է հայկական եկեղեցական-թեմական իշխանութիւնների՝ համաձայնագրից բխող անելիքները:

Համաձայնագրի ստորագրմանը նախորդած բանակցութիւնների պատմութիւնը եւ համաձայնագրի համառոտ բովանդակութիւնը ներկայացվելուց հետո, շրջաբերականով առաջարկվում էին «ամենախիստ խորհրդապահութեամբ» ժամ առաջ ի կատար ածման ենթակա երեք «ամենէն կարեւոր» անմիջական ձեռնարկներ, որոնցից առաջինը

խիւի նիւթերի) (Մաս 1)», «էջմիածին», Դ. (2019), էջ 63–80, տե՛ս նաեւ B. DER MATOSSIAN, “The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem”, Armenian Review, Volume 52, № 3–4 (Fall–Winter 2011), էջ 17–39):

⁶ Համաձայնագրի ռուսերեն բնագիրը տե՛ս Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи (26 ноября 1912 г. – 10 мая 1914 г.), Петроград, Гос. тип., 1915, էջ 162–165, արեւելահայերեն թարգմանութիւնը՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան եւ սովետական արտաքին փառակալութեան փաստաթղթերում (1828–1923), խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյան, Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1972, էջ 339–342: Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում Արեւմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին մեր անդրադարձը տես Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայութեան թվաքանակի հարցը 1878–1914 թվականներին, էջ 141–164:

1913 թ. վիճակացույցի տվյալների հիման վրա ազգաբնակչության նոր վիճակագրության կազմումն էր: Այդ կապակցությամբ շրջաբերականում նշվում էր հետևյալը. «Հայկական բարեկարգութեան ներփակ համաձայնագրէն պիտի տեսնե՞ք, որ Հայերու մասնակցութիւնը մինչեւ հիմնական մարդահամարի կատարուիլը (ընդգծումը բնագրինն է.— Ռ. Թ.), վիլայէթի ժողովներուն համար ...Վան եւ Բիթլիս Վիլայէթներուն մէջ պիտի գործադրուի կէս առ կէսի դրութեամբ, իսկ միւս բոլոր վիլայէթներուն մէջ համեմատական, հիմնուած մահմէտականներուն համար Երեսփոխանական վերջին ընտրութեանց տոմարներու, իսկ Քրիստոնեաներուն՝ Իրենց Առաջնորդարաններու կողմէ ներկայացուած ցանկերու վրայ (ընդգծումը բնագրինն է.— Ռ. Թ.):

Ասկէ կը բխի ուրեմն, որ շուտով պիտի ձեռնարկուի Ընդհանուր մարդահամարի՝ Երոպացի մասնագէտի մը հսկողութեան տակ, մինչ այդ, քանի որ Առաջնորդարաններու ցուցակներու վրայ պիտի որոշուի հայերու մասնակցութեան չափը, ուրեմն կըմբռնե՞ք անշուշտ թէ որքան մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենան լիակատար եւ ճշգրիտ ցուցակներ Հայ ազգաբնակչութեան:

Արդ, անցեալ տարի թէեւ մեր հարցացուցակներուն վրայ կազմած եւ դրկած է՝ Ձեր թեմի հայերուն թիւերը, բայց ի նկատի ունենալով ներկայիս անոր անագին կարեւորութիւնը մեզ համար, կը յանձնարարենք Ձեզ ձեռնարկել անմիջապէս սրբագրելու, լրացնելու եւ մանրամասնելու (ընդգծումը բնագրինն է.— Ռ. Թ.): Վիճակագրութեան այն տախտակները, որոնք պատրաստած էիք մեր պահանջին վրայ: Այդ աշխատութիւնը կատարելէ վերջ բնագիրը առանձին տոմարներու մէջ կարձանագրե՞ք — վաւերացնելով Ձեր եւ Գաւառական Վարչութեան ստորագրութիւններով — իսկ մէկ պատճէն փութով կը յղե՞ք Պատրիարքարանիս: Աւելորդ անգամ մը եւս կը շեշտենք, որ վիճակագրութիւնը շատ մանրամասն (ընդգծումը բնագրինն է.— Ռ. Թ.) եւ ըստ կարելոյն ստույգ պիտի ըլլայ (գիտէ՞ք) որ փութով ի գլուխ պիտի հանուի՝ ձեռնահաս եւ բարեխիղճ յատուկ անձերու յանձնելով այդ աշխատութեան պատրաստութիւնը»⁷:

Շրջաբերականի երկրորդ եւ երրորդ կետերը վերաբերում էին համապատասխանաբար հողային հարցին եւ տեղական կառավարման մարմիններում եւ ոստիկանությունում հայ (քրիստոնյա) պաշտոնյաների նշանակմանը: Հողային հարցի պարագայում հրահանգվում էր «թեմին մէջ գտնուող ամեն տեսակի եւ ձեւի հողային գրաւումներու ամենանշգրիտ եւ մանրամասն ցուցակները՝ անհատի, Ազգային հիմնարկներու, վան-

⁷ Տե՛ս 4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ՝ 896:

ֆերու հողերու եւ կալուածներու, ինչպէս նաեւ անոնց ֆանակի, տարածութեանաց, անոնց արժէքի, գրաւող անձերու եւ գրաւուած եղանակի մասին»⁸:

Պաշտոններում հայերի հնարավորութիւնից առավել լիարժեք օգտվելու համար նույնպէս հանձնարարվում էր «ձեռնարկել պատրաստելու վիճակագրութիւն մը բոլոր հայ կամ ֆրիստոնեայ պաշտօնէութեան ...եւ օրինակ մը դրկել մեզ»⁹:

Հատկանշական է, որ շրջաբերականը մակագրված էր «Խորհրդաբար (միայն Առաջնորդներուն յատուկ)», այսինքն՝ գաղտնի: Շրջաբերականի վերջում եւս մեկ անգամ ընդգծվում էր, որ հանձնարարութիւնները պետք է ստանձնվեն «խոհեմութեամբ եւ խորհրդապաշտութեամբ»: Ուշագրավ էր շրջաբերականին կից ներկայացվող հարցարանը: Առաջնորդարաններից պահանջվում էր պատասխանել հետեւյալ վեց հարցումներին.

«1. – Վիլայէթիդ ...մէջ պետական բոլոր պաշտօնեաներու ընդհանուր թիւը (յուրաքանչիւր դիւանին զատ-զատ)՝ Վարչային, Դատական, Ոստիկանական եւ այլն:

2. – Իւրաքանչիւր Դիւանին մէջ որքան հայ կամ ֆրիստոնեայ պաշտօնեաներ կան:

3. – Անոնց անունները, տարիքը, պաշտօնը, ֆանի՞ տարի պաշտօնավարած են եւ ո՞ր, անոնց ազգային եւ բարոյական կեանքը, ի՞նչ դպրոցական կրթութիւն ունին, ի՞նչ լեզուներ գիտեն, լրացուցա՞ծ են երկրի օրէնքով եւ կանոններով որոշուած պայմանները...:

4. – Երկրի օրէնքով եւ կանոններով որոշուած պայմանները լրացնող ֆանի՞ մահմետական պաշտօնեաներ կը գտնուին եւ ո՞ր ճիւղերու մէջ:

5. – Ցուցակագրել հայ կամ ֆրիստոնեայ այն անձերու անունները, որոնք թէեւ ներկայիս պետական պաշտօնեայ չեն, բայց ունին յարմարութիւններ ստանձնելու ո եւ է պաշտօն:

6. – Նահանգիդ մէջ ներկայիս ո՞րքան ժամտարմ կամ Ոստիկան կայ: Ատոնցմէ ո՞րքան հայ կամ ֆրիստոնեայ են»¹⁰ (շրջաբերականի բնագիրն ամբողջությամբ տե՛ս Հավելված 1):

Նույն շրջաբերականի հետ պատրաստվում եւ Արեւմտյան Հայաստանի թեմեր է ուղարկվում նաեւ հայկական բարենորոգումների վերաբե-

⁸ Նույն տեղում, Մ 897:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, Մ 898:

ըյալ ոռււ-թուրքական համաձայնագրի ամբողջական օրինակի հայերեն թարգմանությունը¹¹:

Փետրվարի 17-ի շրջաբերականի մեջ նշված հանձնարարություններն իրականացնելու անհրաժեշտությունը երկու անգամ շեշտվում էր նաեւ Վանի եւ Բաղեշի առաջնորդներին ուղղված մարտի 31 (ապրիլի 13)-ի շրջաբերականում, որը նվիրված էր ոստիկանական ուժերում հայերի 50% ներկայացվածությունը, ինչպես նախատեսված էր բարեփոխումների համաձայնագրով: Ստորեւ որոշակի կրճատումներով ներկայացնենք մարտի 31-ի շրջաբերականը.

«Ստոյգ աղբիւրէ մը կը տեղեկանանք թէ Տրապիզոն, Էրզրում, Վան եւ Բաղէշ նահանգներուն համար ոստիկան–գօրաց ընդհանուր հրամանատար կարգուած Անգղիացի գնդապետ Հօֆըր, Վան եւ Բաղէշ նահանգներու ոստիկան–գօրաց 50%-ը Հայերէ առնելու մասին Կեդրոնի Կառավարութենէն հրաման ստացած ըլլալով, զայս հաղորդած է յիշեալ նահանգներու տեղական իշխանութեանց՝ պահանջելով պատշաճ տնօրէնութիւն, սակայն անոնց կողմէ վերջերս ստացուած պատասխանով յայտնած են, թէ այդ պաշտօնին պատրաստակամութիւն ցոյց տուող հայ թեկնածուներ չեն կրնար գտնուիլ (ընդգծումը բնագրին է.– Ռ. Թ.):

Աւելորդ կը համարինք շեշտել, թէ որքան կենսական է մեզի համար վերոյիշեալ որոշման փութով գործադրութիւնը՝ մեր ժողովրդի ապահովութեան եւ բարենորոգման միւս կէտերու անքերի գործադրութիւնը մեծաւ մասամբ անկէ կախում ունենալուն համար. շատ ցաւալի պիտի ըլլայ, եթէ ...իրապէս չը կրնանք հայթայթել գոնէ մաս առ մաս, պահանջուած թիւը Հայ ոստիկաններու եւ ժանտարմներու:

Ժամանակին մեզի եւս նման կասկածներ յայտնուած ըլլալով հարկ համարած էինք այդ մասին ձեռն դիտողութիւնները առնել մեր Փետրվ. 17 Շրջաբերականով:

...Ուստի ձեռն լուրջ ուղադրութեանը յանձնելով վերոյիշեալ նկատումները, կը յանձնարարենք ձեռք առնել անմիջապէս բոլոր կարելի միջոցները, գոնէ աստիճանաբար ապահովելու այն թիւը ոստիկան–գօրաց, որ ձեռք բերուած է բարեկարգութեան ծրագրի շնորհիւ:

¹¹ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ՝ 959 (փաստաթուղթը կրում է «Հայկական բարենորոգումները («Համաձայնագիր 1914 յունուար 26-ի. թարգմանուած պաշտօնական (ֆրանսերէն) բնագրէն»):

...նպատակայարմար է, որ Առաջնորդարանդ – իշխանութեանց սոյն որոշման գործադրումը դիւրացնելու նպատակով ձեռնարկէ ցուցակագրելու ուստիկանի եւ ժամտարմի պաշտօնի յարմար հայ անձերը, որպէսզի յիշեալ որոշման իրականացման ատենը, պատրաստ ցուցակներ ներկայացնելով ուր որ անկ է դիւրացուցած ըլլամք անոնց գործը...»¹²:

Ընդհանուր քննիչների նշանակման կապակցությամբ 1914-ի հուլիսի 5 (18)-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը թեմեր նոր շրջաբերական է ուղարկում, որում եւս մեկ անգամ կարեւորվում էին փետրվարի 17-ի շրջաբերականում ներկայացված հարցադրումներն ու առաջադրանքները՝ պահանջելով հետապնդել մարդահամարի գործադրության, կրթական բաժնի, հայ պաշտոնյաների ընտրության, հողային, զինվորագրության եւ ժանդարմերիայի եւ ընդհանուր ապահովության խնդիրները¹³:

Տեղեկատու դիվանի պահոցը պրպտելու արդյունքում մեզ հաջողվել է գտնել փետրվարի 17-ի շրջաբերականի կապակցությամբ Կարինի, Երզնկայի, Բաբերդի, Սեբաստիայի, Կյուրինի, Շապին Գարահիսարի, Ամասիա-Մարզվանի, Եւդոկիայի, Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր), Բալուի, Վանի, Մալաթիայի, Բաղեշի եւ Տրապիզոնի թեմերի առաջնորդարաններից Կ. Պոլիս ուղարկված գրություններ: Ստորեւ անդրադառնանք դրանց ըստ թեմերի:

ԿԱՐԻՆԻ ԹԵՄ

Պատրիարքարանի փետրվարի 17-ի շրջաբերականում ներկայացված հարցադրումների պատասխանն է պարունակում Կարինի թեմի առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սատեթյանի 1914 թ. մայիսի 17 (30)-ի նամակը:

Նոր վիճակագրություն կազմելու հարցով առաջնորդը հիշեցնում էր, որ «Պատրիարհարանիդ կողմանէ ասկէց առաջ եղած յանձնարարութեանց համաձայն արդէն վիճակացոյցներ պատրաստած էինք եւ համագումարը ղրկած էինք Ձեզ ասկէց առաջ»¹⁴:

¹² Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 957–958:

¹³ 1914 թ. հուլիսի 5-ի շրջաբերականից տեղեկանում ենք Կարնո թեմի առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սատեթյանի պատրիարքարան ուղարկված հուլիսի 16-ի նամակից (տե՛ս Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 979–983), շրջաբերականի անմիջական բնագիրը տեղեկատու դիվանի պահոցում մեզ գտնել չի հաջողվել:

¹⁴ Տե՛ս՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 960 (սուսքը 1913-ի վիճակացույցի մասին է):

Հաղորդվում էր, որ «այժմ գիւղ առ գիւղ պատրաստուած ազգահամարի ցանկերը բացի Բասենէն կը դրկենմ առանձին ծրարով եւ Բասենէնն ալ պիտի փութացնենք ի մօտոյ»¹⁵:

Նշվում էր, որ առաջնորդարանի՝ 1913-ին կազմակերպած ազգահամարի արդյունքներն օգտագործվել են որպէս հիմք նահանգային ընդհանուր ժողովում հայ ներկայացուցիչների թիվը որոշելու համար¹⁶: (Նահանգային իշխանությունները, հիմք ընդունելով օսմանյան մարդահամարի տվյալները, որոնց համաձայն նահանգում կար արական սեռի 360612 իսլամ եւ 74943 քրիստոնյա ազգաբնակչություն, սկզբնապէս նահանգային ընդհանուր ժողովում ընդգրկել էին 29 իսլամ եւ 6 հայ անդամ, սակայն այն բանից հետո, երբ Կարնո առաջնորդարանը ներկայացրել էր 1913-ի ազգահամարի տվյալները, որոնց համաձայն էրզրումի վիլայեթում կար «առնուազն» 200 000 հայ բնակչություն (համապատասխանաբար, արական սեռի՝ 100 հազար), համաձայնել էին բարձրացնել հայ անդամների թիվը 8-ի, որից 2-ը՝ Կարինից, եւ մեկական անդամ Երզնկայից, Բայազետից, Քղիից, Բաբերդից, Խնուսից եւ Բասենից)¹⁷:

Այնուհետեւ Սմբատ եպիսկոպոսը հետեւյալ կարեւոր նկատառումն էր անում համաձայնագրով նախատեսվող նոր մարդահամարի անցկացման կապակցությամբ. «անմիջական մարդահամարի կատարումը, որոյ մասին միշտ կը յեղյեղուի, շատ աննպաստ պիտի ըլլայ մեզ համար դժբաղդաբար, զի երկիրը պարպուած է Հայերէ եւ բարենորոգմանց ձեռնարկուելէ վերջ՝ առնուազն հինգ տարուան ժամանակամիջոց մը պէտք է որպէսզի գաղթողներ վերադառնան եւ այնուհետեւ տեղի ունենայ կանոնաւոր մարդահամար»¹⁸:

Պետական մարմիններում եւ ժանդարմերիայում հայ ծառայողների հարցով թեմի առաջնորդը հաղորդում էր, որ իրեն «հազիւ կարելի եղաւ Կարնոյ Կեդր. լիվային (իւ ինն գազաներով) ընդհանուր պաշտօնէից թիւն ինչպէս եւ քրիստոնէայ պաշտօնէից մանրամասնութիւնն ձեռք բերել»։ Նա նշում էր, որ «շատ աշխատեցանք, որ Երզնկայի եւ Պայազիտի լիվաներուն

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Այս իրողութիւնները մանրամասն ներկայացվում են Կարնո առաջնորդարանի՝ պատրիարքարանին հասցեագրված 1914-ի մայիսի 2-ի նամակում (տես Տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ՝ 970—973):

¹⁸ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ՝ 960:

պաշտօնէից թիւն ալ ձեռք բերենք, բայց կարելի չեղաւ ցարդ (եւ արդէն այդ պատճառաւ յապաղեցաւ մեր սոյն պատասխանը)»¹⁹:

Հայթայթած տվյալները աղյուսակի միջոցով ներկայացնելուց հետո, Սմբատ եպիսկոպոսը տալիս է հետեւյալ ամփոփումը. «Ինչպէս կը տեսնուի Կեդր. լիվայի տասն գազաներուն մէջ շուրջ 1200 պաշտօնեաներ կը գտնուին որուց հազիւ 55ը հայ են, այն ալ դատարանի անդամներով միասին, որով հազիւ 4% համեմատութիւն կունենայ Հայ պաշտօնէից թիւը իսլամ պաշտօնէից քով, իսկ 682 ժամտարմաներու մէջ ստուգուած է, որ հազիւ 5% հայ ժամտարմաներ կը գտնուին՝ այն ալ ցրուած վիճակի մէջ»²⁰:

Հաջորդիվ թեմի աջանորդը ներկայացնում է հայ պաշտօնյաներին անուն առ անուն՝ ըստ առանձին կազաների (գավառակ), տալով նաեւ յուրաքանչյուրի ամսական ռոճիկի չափը²¹:

Պատրիարքարանի հարցարանի 5-րդ կետի վերաբերյալ Սմբատ եպիսկոպոսը նշում էր հետեւյալը. «թէեւ պետական պաշտօն ստանձնելու յարմարութիւն եւ տրամադրութիւն ունեցող անձեր կրնան գտնուիլ, բայց ըստ որում այդպիսիներ բարձրագոյն ուսում մը չէին առած եւ կարելոր թիւ մ'ալ չեն ներկայացնէր ընդհանրապէս, այդ պատճառաւ պէտք չենք տեսած անոնց անունները եւ յարակից մանրամասնութիւնները նշանակել: Ընդհ. ֆննիչներու Գաւառ հասնելէն վերջ կարելի է գանոնք ներկայացնել ըստ հարկի եւ յարմարութեան»²²:

Նամակի վերջում կրկին անդրադառնալով մարդահամար կատարելու հարցին՝ առաջնորդը նորից շեշտում էր այն հետաձգելու անհրաժեշտութիւնը. «Կուսակալութեան հայ բնակչութեան ազգային վիճակագրութիւնը անցեալ տարի կատարեցինք եւ այժմ նոր վիճակագրութիւն մ'եւ կատարելու աշխատութիւնը չգիտենք թէ ի՞նչ տարբեր արդիւնք եւ առաւել օգուտ կրնայ ընձեռել մեզ: Ըստ մեզ ամենէն աւելի կարելորն այն է, որ նոր ընդհանուր մարդահամարի մը գործողութիւնք յետաձգուին առնուազն մինչեւ հինգ տարի, որպէս զի բարենորոգմանց գործադրութեամբ հնարաւորութիւն տրուի գաղթողներուն վերադառնալ իրենց հայրենիքը...: Մինչդեռ այժմ երկիրը պարպուած է հայերէ»²³:

¹⁹ Նույն տեղում, Մ 961

²⁰ Նույն տեղում, Մ 963:

²¹ Նույն տեղում, Մ 963–967:

²² Նույն տեղում, Մ 968

²³ Նույն տեղում:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԹԵՄ

1914 թ. փետրվարի 26 (մարտի 11)-ով թվագրված պատասխան նամակով թեմի Կրոնական ժողովի ատենապետ Եզեկիել քահանա Կառապետյանը հաստատվում էր շրջաբերականի ստացումը եւ նշվում, որ դրա ստացումից հետո անմիջապես գումարվել է խառն ժողով²⁴, որտեղ «խորհրդաբար կարդացին եւ խնամով նկատողութիւն առին մոյն գրութեանց պարունակութիւնները, եւ պիտի փութանք ըստ այնմ գործադրութեան»²⁵:

Երզնկայի եւ շրջակա գավառակների հայ բնակչության նոր վիճակագրությունը Կ. Պոլսի է ուղարկվում 1914 թ. մայիսի 14 (27)-ին²⁶: Ուղեկցող նամակում Երզնկայի առաջնորդական փոխանորդ Մելքիսեդեկ վրդ. Հովիվյանը հարկ էր համարում նշել, որ հայերը «կառավարական պաշտօնական տօմարներում մէջ շատ պակաս արձանագրուած են, եւ որով միշտ հայոց իրաւունքները կը կորսուին, օրինակ, ընտրութեան ատեն, մէարիֆի կրթական բաժնի բաշխման ատեն»²⁷, կառավարական պաշտօններում մէջ համեմատական ներկայացուցչութեան պարագաներում են, են»²⁸:

Նամակում տրվում էր նաեւ Երզնկայի գավառի վարչական եւ դատական մարմիններում ծառայող հայերի թիվը.

1. Երզնկայի գավառակի վարչական խորհրդում («իտարէ մէճլիս»)՝ երկու, դատարանում («մահքէմէ»)՝ երկու, հողի կադաստրում («տէֆթէրը խագանի»)՝ մեկ եւ բնակչության հաշվառման գրասենյակում («նուֆուս»)՝ մեկ,

2. Կամախի գավառակի վարչական խորհրդում՝ մեկ, դատարանում՝ երկու,

3. Գուրուշայի գավառակի վարչական խորհրդում՝ երկու, դատարանում՝ մեկ,

²⁴ 1860 թ. Սահմանադրությամբ նախատեսված մարմին, որը կազմված էր տվյալ թեմի Քաղաքական եւ Կրոնական ժողովների անդամներից:

²⁵ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 991:

²⁶ Յավոբ, այս վիճակագրությունը Տեղեկատու դիվանի պահոցում բացակայում է: Հնարավոր է, որ այն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913-ի վիճակագրույցի այլ վիճակագրությունների հետ պահվում է Փարիզի ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի պահոցում եւ ներկայացված է Ռայմոն Հարություն Գելորդյանի եւ Փոլ Փաբուժյանի աշխատանքում (տե՛ս KÉVORKIAN, PABOUDJIAN, Les Arméniens dans l'Empire ottoman, էջ 452–456):

²⁷ Օսմանյան կառավարությունը տարեկան որոշակի գումար էր նախատեսում կրոնական տարբեր համայնքների կրթական հաստատությունների համար, որը տվյալ վարչական միավորում բաշխվում էր ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրություններում արձանագրված բնակչության հարաբերակցության:

²⁸ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 953–954:

4. Ռեֆայիեի գավառակի վարչական խորհրդում՝ մեկ

5. Բոլոմորի գավառակի վարչական խորհրդում՝ մեկ²⁹:

Նամակում նաեւ նշվում էր, որ համաձայն էրզրումի նահանգի ընդհանուր ժողովի ընտրության հրահանգի՝ Երզնկայի գավառը պետք է ունենար վեց ներկայացուցիչ, որոնցից միայն մեկը՝ հայ՝ Երզնկայի գավառակից: Այսինքն, Երզնկայի այլ շրջանների հայ բնակչությունը ներկայացված չէր լինելու³⁰:

ԲԱՔԵՐԴԻ ԹԵՄ

Բաբերդի թեմի առաջնորդ Անանիա Ժ. վրդ. Հազարապետյանի՝ Պոլսո պատրիարքին հասցեագրված 1914-ի հուլիսի 24 (օգոստոսի 6)-ի նամակից կարելի է տեղեկանալ, որ թեմական իշխանությունները չէին ստացել փետրվարի 17-ի շրջաբերականը կից հունվարի 26-ի համաձայնագրի թարգմանությունը: Դրանից ելնելով՝ Գավառական ընդհանուր ժողովը խնդրում էր պատրիարքից նորից ուղարկել այդ երկու գրությունները՝ «որպեսզի ըստ այդմ կարելի ըլլայ հետեւիլ Ձեր բարձր Սրբազնութեան հրահանգներուն»³¹:

ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ԹԵՄ

Մարտի 1 (14)-ով թվագրված նամակում Սեբաստիայի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Թեոփիլե քահանա Օտապաշյանը հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականի եւ հարակից նյութերի ստացումը՝ ավելացնելով, որ իսկույն ձեռնարկել են հանձնարարությունների գործադրությունը եւ «արդիւնքը պիտի տեղեկագրէմք հետգհետէ»³²:

Փետրվարի 17-ի շրջաբերականին վերաբերող թեմից ստացված այլ գրություններ Տեղեկատու դիվանի պահոցը չի պարունակում:

ԿՅՈՒՐԻՆԻ ԹԵՄ

1914 թ. հուլիսի 10 (23)-ով թվագրված պատասխան նամակով թեմի առաջնորդ Խորէն Եպիսկոպոսը հաղորդում էր, որ Սեբաստիայի առաջ-

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, Մ 976:

³² Նույն տեղում, Մ 985:

նորդարանից փետրվարի 17-ի շրջաբերականը ստանալուց հետո³³ «անմիջապես վիճակիս մերայնոց մարդահամարի գործողութեան ձեռնարկեցինք եւ այս օրեր ներփակ դրկեցինք Ձերդ Սրբազանութեան՝ պատրաստուած վիճակացոյցներէն մի օրինակ»:

Համաձայն վիճակագրության՝ Կյուրիների թեմի (Սեբաստիայի գավառի Կյուրիների, Տարենտեի, Գանկալի, Բյունեան եւ Թոնոս գավառակներ) հայ բնակչության թիվն էր 43965 (վիճակագրությունն ամբողջությամբ տէս Հավելված 2)³⁴:

Այունհետեւ հաղորդվում էր, որ «Խաբանչիւր անհատի անունը, մակա-նունը եւ հայրանունը, ինչպէս նաեւ ծննդեան թուականը մանրամասնութեամբ արձանագրուած են Առաջնորդարանիս մարդահամարի տօմարին մէջ, որուն օրինակը ի պահանջել հարկին կրնանք դրկել Պատրիարքարանդ»³⁵:

ԱՄԱՍԻԱ-ՄԱՐԶՎԱՆԻ ԹԵՄ

Գեորգ Ժ. վրդ. Իբրանոսյանը 1914 թ. մարտի 3 (16)-ով թվագրված նամակով հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականը, կից Հայկա-կան բարենորոգումների վերաբերյալ հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի հայերեն թարգմանությունը պարունակող գրության ստացումը: «Ըստ յանձնարարութեան, ձեռնարկեցինք պէտք եղած ուսում-նասիրութիւնը կատարելու», – նշվում էր նամակում³⁶:

Փետրվարի 17-ի շրջաբերականով պահանջվող տվյալներով պա-տասխան նամակը թեմից Կ. Պոլիս է ուղարկվում 1914 թ. հուլիսի 16 (29)-ին: Նամակում հիշեցվում էր, որ նախորդ տարի՝ 1913-ի մայիսի 31-ին, ըստ պատրիարքարանի հանձնարարության, արդեն իսկ ուղարկ-վել էր թեմի ժողովրդի վիճակագրական ցուցակը: Նույնպէս եւ փետր-վարի 17-ի շրջաբերականով արված հանձնարարությունը կատարելու նպատակով թեմական իշխանությունները հատուկ պաշտոնյաների միջոցով վերստին ցուցակագրել են տվել հայերին՝ «տուն առ տուն եւ յա-

³³ Կյուրիներն օսմանյան վարչական պատկանելությամբ գտնվում էր Սեբաստիայի գավառի կազմում, ուստի միջնորդավորված կերպով՝ Սեբաստիայի առաջնորդարանից շրջաբերականի ստացումն օրինալափ էր:

³⁴ Վիճակագրությունը պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանի պահոցում (տէս BNU/APC/DOR 3/2, թերթ 36):

³⁵ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու դիվանի պահոց, Մ 945:

³⁶ Նույն տեղում, Մ 988:

կան է անուանել ամենայն ճշտությամբ»։ Այս հաշվառման արդյունքները, իսկոն ժողովով հաստատված, ուղարկվում էին նամակին կից։ Նամակի վերջում նշվում էր, որ թե՛ Ամասիայի եւ թե՛ Մարզվանի հայերի թիվը 1914-ին պակասել էր, ինչի հիմնական պատճառը զինվորագրվելուց խուսափող հայ երիտասարդների եւ ընտանիքների տեղ անձանց «արտասահման խոյս տալն» էր³⁷։

Համաձայն 1914-ի հուլիսի 16-ի վիճակագրության՝ Ամասիա-Մարզվանի թեմի հայ բնակչության թիվն էր 25926։ Բացի հայերի թիվից վիճակագրությանում ներկայացվում էին նաեւ թեմի տարածքում բնակվող այլ ազգային-կրոնական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, ինչպես նաեւ տվյալներ հայկական եկեղեցիների, դպրոցների, ուսանողների եւ հոգեւորականների թվաքանակի վերաբերյալ (վիճակագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս Հավելված 3)³⁸։

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԹԵՄ

1914 թ. մարտի 1 (14)-ի նամակով թեմի առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ ավագ քահանա Գալեոնճյանը հաղորդում էր, որ փետրվարի 17-ի շրջաբերականի պարունակությանը վերահասու լինելուց հետո թեմի Քաղաքական պատգամավորական ժողովը որոշել է ձեռնարկել «յանձնարարությամբ ըստ կարելոյն փութով գործադրութեան, եւ յառաջիկային արդիւնք հաղորդելու պայմանաւ անհրաժեշտ դատեց առաջին առթիւ մասնատրաբար իմացնիլ նոյն շրջաբերականի անկորուստ ժամանումն»³⁹։

1914-ի ապրիլի 25 (մայիսի 8)-ի նամակով Շապին Գարահիսարի թեմի առաջնորդ Վաղինակ Ժ. վրդ. Թորիկյանը ուղարկում է փետրվարի 17-ի շրջաբերականով պահանջված տվյալները։ Ստորեւ ներկայացնում ենք ուղեկցող նամակը՝ որոշակի կրճատումներով.

«Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Ձեր Բարձր Սրբազնութեան 17 փետր. 1914 թուակիր շրջաբերականաւ յանձնարարութեան համաձայն ներկայիս ներփակ կը դրկենք՝

Ա. – Շ. Գարահիսարի սանճագին (Շ. Գարահիսար, Սու Շէհրի, Ալընօրա, Գոյլուսար եւ Մէսուտիյէ գաւառակներով) ընդհ. պետ. պաշտօնէից ցուցակը,

³⁷ Նույն տեղում, Մ 946։

³⁸ Վիճակագրությունը ներկայումս պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանի պահոցում (տե՛ս Փարիզի ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարանի պահոց, տե՛ս BNU/APC/DOR 3/2, թերթ 30։)

³⁹ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկատու զիվանի պահոց, Մ 987։

խրաֆանչիւր շրջանակի պատկանածներն առանձին առանձին ներկայացնելով ամբողջ 10 (տասը) կտոր. ընդ որում՝ Շ. Գարահիսար (կեղբորնը) ունի 118 (հարիւր տասն եւ ութ) պաշտօնեայ, որոց 8ը հայ, 5ը յոյն, իսկ միւսներն իսլամ. 75 (եօթանասունհինգ) ժանտարմ՝ 1ը հայ, մնացեալի իսլամ եւ 30–40 զինուոր: Սուշէհիրն ունի 61 (վաթսուն եւ մէկ) պաշտօնեայ՝ 6ը հայ, 2ը յոյն եւ մնացեալներն իսլամ, եւ 78 եօթանասունեւութ ժանտարմ՝ ամբողջ իսլամ: Ալընօրա ունի 37 երեսունեօթ պաշտօնեայ՝ 3ը յոյն, միւսներն իսլամ, եւ 70 եօթանասուն ժանտարմ՝ իսլամ: Մէսուտիյէ ունի 35 երեսունհինգ պաշտօնեայ, 1 հայ, 3 յոյն, միւսներն՝ իսլամ, 75 եօթանասունհինգ ժանտարմ՝ իսլամ եւ իբր 30–40 զինուոր: Իսկ Գոյլուսար ունի 25 քսանեւհինգ պաշտօնեայ՝ ամբողջ իսլամ, եւ 62 վաթսուներկու ժանտարմ, որոց 2ը միայն հայ, միւսներն իսլամ: Որոց ընդհ. գումարն է՝ 276 երկու հարիւր եօթանասունվեց պաշտօնեայ 15ը միայն հայ, 13ը յոյն, մնացեալներն ամբողջ մահմետական, եւ 360 երեք հարիւր վաթսուն ժանտարմ՝ որոց 3ը միայն հայ, մնացեալի իսլամ: 70–80ի մօտ զինուորներ:

Բ. – Կը ներկայացնեմք՝ վիճակիս մէջէն ռելէ պետ. պաշտօն ստանձնելու յարմարութիւն ունեցող ազգայնոց անուններն, իրենց այլեայլ հանգամանքներն նշանակելով ցանկի պատկանեալ սիւնակներուն մէջ՝ ըստ հրահանգի 4 կտոր:

Գ. – Վիճակիս ընդհ. հայոց (այր եւ կին) թիւը, ներկայ եւ անցեալ տարուանը միանգամայն, որոց գումարն արդէն նշանակուած է ցուցակին ներքեւ, 2 կտոր:

Ներկայիս կը յայտնենք միանգամայն թէ գրաւեալ հողերու ցուցակներն ալ պատրաստելով, մօտ ժամանակէն մատուցանելու պիտի աշխատինք»⁴⁰:

Ըստ 1914-ի ապրիլի 25-ի նամակով հաղորդվող տվյալների՝ թեմում 1913-ի եւ 1914-ին կար համապատասխանաբար 23 314 եւ 24 339 շունչ հայ բնակչություն (վիճակագրությունն ամբողջությունը տե՛ս Հավելված 4):

ԵՒԳՈՒԿԻԱՅԻ ԹԵՄ

1914 թ. ապրիլի 11 (24)-ի նամակով Եւզոկիո թեմի առաջնորդ Շավարշ վրդ. Սահակյանը հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականի ստացումը՝ ավելացնելով, որ «ըստ այդ շրջաբերականի՝ մօտաւորապէս պիտի հաղորդինք հարկ եղած ծանօթութիւնները»⁴¹:

Շրջաբերականին առնչվող՝ թեմից այլ գրություններ Տեղեկատու դիվանի պահոցը չի պարունակում:

⁴⁰ Նույն տեղում, Մ 947–948:

⁴¹ Նույն տեղում, Մ 993:

ՏՐԱՊԵՋՈՆԻ ԹԵՄ

1914-ի ապրիլի 23 (մայիսի 6)-ի նամակով Տրապիզոնի թեմի առաջնորդ Գէորգ Ժ. վրդ. Թուրքյանը Պատրիարքարան էր ուղարկում թեմի ընդհանուր մարդահամարը՝ նշելով հետեւյալը. «Շատ կը ցաւիմք այսչափ ուշանալուն համար, բայց ...տեղս հասած ժամանակնիս, վիճակիս վերջին ծայր անկազմակերպ դրութիւնը մեծ արգելք էր այսպիսի ձեռնարկի մը, եւ հետեւաբար ուշ սկսանք եւ մինչեւ օրս հազիւ կրցանք լրացնել»⁴²:

Դատելով նամակի բավանդակությունից՝ թեմի առաջնորդի վիճակագրությունը պատասխան էր ոչ միայն եւ ոչ այնքան փետրվարի 17-ի շրջաբերականով պահանջվածին, այլ նախորդ՝ 1913-ին կազմակերպված ձեռնարկին: Փետրվարի 17-ի շրջաբերականին առնչվող այլ գրություններ թեմից Տեղեկատու դիվանի պահոցը չի պարունակում:

ՎԱՆԻ ԹԵՄ

1914 թ. մարտի 10 (23)-ի նամակով Վանի առաջնորդական փոխառնորդ Մեսրոպ քահանա Ճանիկյանը հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականի ստացումը՝ հայտնելով, որ այն «ի նկատ պիտի առնուի» Գավառական վարչության հաջորդ նիստի ժամանակ:

Նշվում էր, որ թեեւ Պատրիարքարանի պահանջած տեղեկությունները ճշտությամբ ձեռք բերել դժվար է, «այնու ամենայնիս պիտի աշխատցուի կարելի եղած գոհացումը տալու»⁴³:

Շրջաբերականին առնչվող թեմից այլ գրություններ Տեղեկատու դիվանի պահոցը չի պարունակում:

ԲԱՂԵՇԻ ԹԵՄ

1914 թ. մարտի 6 (19)-ի նամակով Բաղեշի թեմի առաջնորդ Սուրեն Ժ. վրդ. Գալեմյանը հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականի ստացումը՝ ավելացնելով, որ կարգադրությունների «գործադրման պիտի սկսինք ըստ փոյթի»⁴⁴:

Շրջաբերականին առնչվող թեմից այլ գրություններ Տեղեկատու դիվանի պահոցը չի պարունակում:

⁴² Նույն տեղում, Մ 920:

⁴³ Նույն տեղում, Մ 985:

⁴⁴ Նույն տեղում, Մ 990:

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ԹԵՄ

Մալաթիայի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Մուշեղ քահանա Տեր-Մուշեղյանը 1914 թ. մարտի 1 (14)-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանին ուղարկված նամակում հաստատում էր փետրվարի 17-ի շրջաբերականի ստացումը՝ նշելով, որ շրջաբերականի կարգադրությունները տնօրինելու համար «այժմե՛ն իսկ ջանադիր ենք հարկ եղած միջոցներու ձեռնարկման, ջանալով ամեն կերպով գոհացնիլ հարցա-րանի լրացումը»⁴⁵:

Շրջաբերականին առնչվող՝ թեմից այլ գրություններ Տեղեկատու դի-վանի պահոցը չի պարունակում:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ (ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ) ԹԵՄ

1914 թ. հուլիսի 16 (29)-ի նամակով թեմի առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ վրդ. Զլդատյանը հայտնում էր, որ ցարդ չի ստացել փետրվարի 17- շրջաբերականը (դրա մասին ակնարկված էր թեմ ուղարկված հուլիսի 5-ի Պատրիարքարանի շրջաբերականում) որը «ինչպէս կերելի կը բովան-դակէ բաւական կարեւոր հրահանգներ»⁴⁶:

Նույնպէս, առաջնորդարանը չէր ստացել հունվարի 26-ի ռուս-թուր-քական համաձայնագրի բնագիրը, Պատրիարքարանի ամփոփումը:

Սրանից ելնելով՝ առաջնորդը խնդրում էր պատրիարքից «խրաֆան-չիւն մի քանի օրինակ փոխանցել մեզ, ըստ այդմ ղեկավարուելու համար»⁴⁷:

Շրջաբերականին առնչվող՝ թեմից այլ գրություններ Տեղեկատու դի-վանի պահոցը չի պարունակում:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁴⁵ Նույն տեղում, Մ 986:

⁴⁶ Նույն տեղում, Մ 978:

⁴⁷ Նույն տեղում:

